Uršula Ješe[1]

Program skupinske psihoterapije za rejniške in posvojiteljske starše

Group psychotherapy programme for foster and adoptive parents

Povzetek

Otroci, ki so posvojeni ali dani v rejništvo, so svojo primarno družino izgubili in gotovo je, da nikoli ne izhajajo iz lahke situacije, saj je naravni odnos s starši prekinjen. Rejniški in posvojiteljski starši se tako soočajo s številnimi vsakodnevnimi in dejavniki, ki imajo lahko negativen vpliv na potek rejništva/posvojitev. Starši zato pri vzgoji in skrbi za otroka potrebujejo ustrezna znanja, spretnosti in zadostno podporo. Eden izmed programov, ki je namenjen rejniškim in posvojiteljskim družinam, je angleški program vzgoje navezanosti in temelji na načelih diadične razvojne psihoterapije. V raziskavi smo opisali odzive dvanajstih staršev na program skupinske psihoterapije, oblikovane po modelu diadično razvojne psihoterapije. Odgovorili smo na raziskovalno vprašanje, kako se na omenjeni program odzivajo starši. Prek rezultatov vprašalnika CQ smo želeli preveriti, do kakšnih sprememb pride na podlagi skupinskega procesa na štirih področjih: (a) starševske spretnosti in razumevanje otrok; (b) odnos med starši in otroki v rejništvu/posvojitvi; (c) otrokova odzivnost na skrb in (č) stabilnost namestitve.

Ključne besede: razvojno diadična psihoterapija, rejništvo, posvojitev, razvojna travma, podpora

Abstract

Children who are adopted or placed in foster care have already experienced the loss of their primary family and undoubtedly face a challenging time, as their natural bond with their parents has been disrupted. Foster and adoptive parents encounter numerous daily challenges and factors that can have a negative impact on the course of fostering and adoption. Such parents therefore need proper knowledge, skills, and sufficient support in raising and caring for

1 Uršula Ješe, univ. dipl. socialna delavka, izpopolnjevanje zakonske in družinske terapije, Center za socialno Ljubljana, Študijsko-raziskovalni center za družino, jese.ursula@gmail.com

their child. One of the programmes aimed at foster and adoptive families is the English Attachment Parenting Programme, based on the principles of dyadic developmental psychotherapy. In this study, we describe the responses of twelve parents to a group psychotherapy programme based on the dyadic developmental psychotherapy model. We aimed to answer the research question of how parents respond to this programme. Using the results of the Carer Questionnaire, we sought to assess the changes that occur in four areas as a result of the group process: (a) parental skills and understanding of children; (b) the relationship between parents and children in foster care/adoption; (c) the child's responsiveness to care; and (d) placement stability.

Key words: dyadic developmental psychotherapy, foster care, adoption, developmental trauma, support

Extended abstract

1. Introduction

Foster and adoptive parents face numerous daily challenges (Wilson et al., 2000; Selwyn, 2015) including factors that can have a negative impact on the course of fostering/adoption. They therefore need a strong support network (Hillyer et al., 2012). Recent foreign research in the field of fostering and adoption has focused on developing systematic and effective approaches to support the relationship between parents and children. NICE (2010) recommends training for foster and adoptive parents that provides a high level of understanding of attachment theory, knowledge of the impact of trauma on a child's development, and the opportunity to learn communication skills and interaction skills between parent and child.

In Slovenia, group support for foster parents is primarily available through social work centres, and support includes participation in meetings with other foster parents, involvement in various community activities for foster families, and participation in other support programmes (SCSD, 2023). In the case of adopting a child in Slovenia, there is no legal requirement for post-adoption support (MDDSZ, 2019), and more support should be provided to adoptive families. Even in a comprehensive American report (Font et al., 2020), it was concluded that individual States should assess and improve the quality of services for supporting foster and adoptive families, which could lead to greater placement stability. Improving the accessibility of training programmes and

therapeutic services before and after a child is placed in a foster/adoptive family could help with processing children's traumas and losses (Casswell et al., 2014; Hillyer et al., 2012).

One of the programmes aimed at foster and adoptive families is Nurturing Attachment (Staines et al., 2019). This programme is based on the principles of Dyadic Developmental Psychotherapy (DDP) (Hewitt et al., 2018) and involves an understanding of attachment and interpersonal relationships (Staines et al., 2019). In our study we describe the responses of twelve parents to a group psychotherapy programme based on the Dyadic Developmental Psychotherapy model. We answered the research question of how parents respond to this programme.

2. Method

In the study, we ensured the objectivity and validity of the research method using a triangulation verification method (Mesec and Lamovec, 1998; Fridlund and Hildingh, 2005). Three independent sources of empirical data were used for this purpose: evaluations of individual sessions, participants' reflection diaries, and a caregiver questionnaire. The content of participants' reflection diaries and the research findings from each session were analyzed using content analysis methodology (Berelson, 1984) in combination with grounded theory methodology (Charmaz, 2008).

2.1. Participants

The study included 12 participants, consisting of 6 males and 6 females, aged between 32 and 53 years. Ten group members were foster parents, and two were adoptive parents. All participants voluntarily joined the programme and the research. They signed an agreement to participate in the therapeutic process at the first meeting.

2.2. Group Psychotherapy Programme for Foster and Adoptive Parents

The programme is based on an understanding of a child's development and the impact of developmental trauma on them, including how attachment forms. This allows parents to better understand their child's inner world (Selwyn et al., 2016). The programme consisted of 3 modules, each with 6 sessions, held twice a month for 90 minutes:

- The topics in the first module included: an introduction to attachment theory, different attachment patterns, disorganized attachment, developmental trauma, shame and guilt, and attachment patterns in parents.

- The second module covered topics like secure base and PACE (Playfulness, Acceptance, Curiosity, and Empathy), curiosity, empathy, self-care, and supervision.
- The third module covered topics related to helping the child in relationships, PACE and discipline, structure and supervision, consistent and predictable parenting, secure base and child behaviour, concluding with a final meeting.

The general objectives of the group psychotherapy programme are (Selwyn et al., 2016): (a) support for parents; (b) increased understanding of children's behaviour and needs in fostering and adoption through attachment theory; (c) conveying new knowledge about child development and the impact of developmental trauma; (d) supporting parents in emotional regulation and adopting a PACE approach.

3. Results

3.1. Results of the Caregiver-Child Relationship Questionnaire

We compared the results of the CQ questionnaire, which measures the understanding, trust, stability, and level of joy experienced by parents in their relationship with their child (Gurney-Smith and Phillips, 2017). To test the normality of the distribution of the CQ questionnaire results, we used the Shapiro-Wilk test on the results of twelve individuals at the beginning and end of the programme, and we also used Levene's test for homogeneity of variances. We then applied a paired-samples t-test to the results. We also calculated Cohen's d, reflecting the effect size. The research results were statistically significant at $p < 0.05$ for the child's responsiveness to care, parental skills and understanding, and the overall sum of subdimensions.

3.2. Analysis of the Group Programme

At the first meeting, parents highlighted challenges in children's behaviour related to homework, school and home relationships, and relationships with biological families, where parents questioned whether such contacts were in the child's best interest.

During the sessions, parents needed ample space to discuss their child's defiant behaviour and events that had occurred in the past two weeks. Anger and a sense of helplessness accompanied their reactions to their child's behaviour. At the beginning of the programme, parents' initial desires were related to changes in their child's behaviour. The group's dynamics shifted gradually from focusing on problems (in the child's behaviour) to focusing on the relationship between parents and their children, bringing many challenges.

Parents emphasized gaining new perspectives on fostering/adoption, the child, and parenthood. They also learned new parenting skills from each other.

We investigated the relationship between parents and children in fostering/adoption. Concerning the relationship between parents and children, discussion of anger, identifying where anger was present and why, emerged as significant. Two-thirds of the participating parents also emphasized the difficulty of maintaining boundaries, and during the programme, they achieved greater awareness and understanding of their children.

A significant part of the programme involved learning the PACE approach. Parents' new learning and sharing in the group led to the articulation of fear, a more realistic awareness of their parenting responses, and a change in their perception of the child. There was a sense of greater connectedness in their relationships after the group meetings.

The programme also emphasized the importance of self-care for foster and adoptive parents. All parents acknowledged that they were under stress and they were set specific tasks they tried to accomplish. The group also helped them gain a better understanding of themselves.

In the next area of investigation, we assessd the child's responsiveness to care. Attachment behaviour observed by parents in their children ranged from quickly establishing connections with strangers, calling parents by name, peer compliance, strong control, misbehaviour, failure to follow agreements, withdrawal, to exemplary behaviour in front of peers, and major difficulties in daily routines. It became clear during the initial meeting that participants had limited knowledge of attachment theory and developmental trauma, and they mentioned that they hadn't learned about these topics in their initial training they had to go through to become foster parents.

After the programme, parents noticed greater responsiveness from their children when they needed comfort or when they were angry. They also observed that they expected greater independence from their children. The group allowed them to be more relaxed and calm. In the final area of investigation, we assessed placement stability. Most parents believed that at the beginning of the programme, stability was influenced by cooperation with the relevant social work centre and with the child's biological parents. The foster and adoptive parents needed a lot of time to discuss biological parents, showing a desire to understand their (biological parent's) inner world, along with many questions about how to establish a relationship with biological parents. At the end of the programme, more than half of the parents felt that knowing themselves and thinking about themselves was important for the stability of the placement.

4. Discussion

Interventions in programmes for parents aimed at improving relationships are crucial for promoting stronger and more secure bonds in adoptive/foster families (Nuria et al., 2021). Parents' previous experiences with their children mainly focused on issues related to behaviour. Such behaviour can lead to feelings of helplessness, emotional exhaustion, anger, and disappointment, potentially resulting in deeper feelings of inadequacy and guilt (Malchiodi and Perry, 2015). Learning new parenting skills shifted the focus from addressing problems to focusing on the parent/child relationship.

A significant part of the programme involved learning the PACE approach. Parents' use of PACE in their responses to their children is likely to enable children to see and consider other perspectives (Hughes, 2015). With new learning and sharing within the group, parents were able to articulate their fears and have a more realistic understanding of their parenting responses. The group contributed to changing parents' perspectives on the child. The group therapy programme emphasized the importance of parents not forgetting themselves and their personal growth. The group's influence was seen in opening up new perspectives on fostering and adoption, the child, and parenthood, and parents also learned new parenting skills from each other.

1. Uvod

Posvojitev je socialnovarstveni ukrep države z namenom zaščite otroka, ki ne more živeti s svojimi starši ali mu ti ne morejo omogočiti zdravega psihofizičnega razvoja, hkrati pa predstavlja tudi pot oblikovanja družine za tiste, ki nimajo svojih bioloških otrok (Zaviršek, 2012). Pri rejništvu pa gre za obliko varstva in vzgoje, namenjene otrokom, ki začasno krajši ali daljši čas ne morejo bivati v družini. Namen rejništva je, da se otrokom pri osebah, ki niso njihovi starši, omogočijo zdrava rast, izobraževanje, skladen osebnostni razvoj in usposobitev za samostojno življenje (Rakar idr., 2010).

Po podatkih matičnega registra je bilo v letu 2019 (zadnji dostopni podatki) v Sloveniji evidentiranih 47 posvojitev otrok, 17 izmed teh so bile posvojitve iz tujine (Statistični urad RS 2019). Po statističnih podatkih (MDDSZ, 2023) je v Sloveniji 548 rejnikov in rejnic, število otrok v rejništvu pa 769, pri čemer je 191 izmed teh otrok nameščenih v sorodniška rejništva.

Otroci, ki so posvojeni ali dani v rejništvo, nedvomno ne izhajajo iz lahke situacije, saj se je njihov dotedanji odnos s primarno družino prekinil. Rejniški in posvojiteljski starši se soočajo s številnimi vsakodnevnimi napori (Wilson idr., 2000; Selwyn, 2015) in dejavniki, ki imajo lahko negativen vpliv na potek rejništva/posvojitev (npr. motnje v nastanitvi, ne varni stiki z matično družino, nesoglasja s socialnimi službami), zato potrebujejo dobro podporno mrežo (Hillyer idr., 2012). Podpora je ključna in osrednjega pomena za uspešno starševstvo (Selwyn, 2015). Starši[2] zato pri vzgoji in skrbi za otroka potrebujejo ustrezna znanja, spretnosti in zadostno podporo, saj vse to spodbuja vzpostavitev varne navezanosti z otroki (Kompan Erzar idr., 2011).

V središču tujih raziskav na področju rejništva in posvojitev so v zadnjih dvajsetih letih poskusi razvoja sistematičnih in učinkovitih pristopov za podporo v odnosu med starši in otrokom. NICE [ang. *The National Institute for Health and Care Excellence,* v nadaljevanju NICE] (2010) za rejniške in posvojiteljske starše priporoča usposabljanje, ki zagotavlja visoko raven razumevanja teorije navezanosti, znanj o vplivu travme na otrokov razvoj in možnost učenja spretnosti komuniciranja med staršem in otrokom. Tudi Allen in Vostanis (2005) sta prišla do zaključka, da je teorija navezanosti uporaben model za pomoč staršem pri razumevanju in odzivanju na kompleksne težave, ki jih imajo otroci z zgodovino travme. Osnova za te cilje je ideja pomoči otrokom pri predelavi zgodnjih travmatičnih izkušenj z zagotavljanjem zanesljivih in sočutnih odnosov s starši (Golding, 2006).

2 V članku uporabljamo izraz starši za rejniške in/ali posvojiteljske starše.

V Sloveniji je skupinska podpora rejniškim staršem dostopna predvsem preko posameznih centrov za socialno delo, podpora pa vključuje sodelovanje na srečanjih skupin rejnic in rejnikov, udeležbo na različnih skupnostnih dejavnostih za rejniške družine ter sodelovanje v drugih podpornih programih (SCSD, 2023). V primeru posvojitve otroka v Sloveniji spremljanje posvojiteljske družine po dokončni posvojitvi zakonsko ni predpisano in kot so v poročilu o rejništvu ugotovili na direktoratu za družino (MDDSZ, 2019), bi bilo posvojiteljskim družinam treba zagotoviti več podpore po posvojitvi. Tudi v obsežnem ameriškem poročilu (Font idr., 2020) so prišli do zaključka, da bi države morale oceniti in izboljšati kakovost storitev za podporo rejniškim in posvojiteljskim družinam, kar bi lahko vodilo do izboljšanja stabilnosti namestitve.

Potreba po boljši podpori za starše je splošno prepoznana (Warman idr., 2006; Morgan in Baron, 2011). Izboljšanje dostopnosti programov usposabljanja in terapevtskih storitev pred in po namestitvi otroka v rejniško/posvojiteljsko družino bi lahko pomagalo pri predelavi otrokovih travm in izgub (Casswell idr., 2014; Hillyer idr., 2012). Eden izmed programov, ki je namenjen prav rejniškim in posvojiteljskim družinam, je angleški program vzgoje navezanosti [ang. *Nurturing Attachments*] (Staines idr., 2019). Program temelji na načelih diadične razvojne psihoterapije [ang. *Dyadic Developmental Psychotherapy,* v nadaljevanju DDP] (Hewitt idr., 2018) in vključuje razumevanje navezanosti in medosebnih odnosov (Staines idr., 2019).

V naši raziskavi, ki je temeljila na načelih DDP, smo opisali odzive dvanajstih staršev na program skupinske psihoterapije, oblikovane po modelu diadične razvojne psihoterapije. Prek rezultatov vprašalnika CQ[3] [ang. *Carer Questionnaire*], ki so ga starši rešili na začetku in na koncu skupinskega procesa, smo želeli preveriti, do kakšnih sprememb pride na podlagi skupinskega procesa na štirih področjih: (a) starševske spretnosti in razumevanje otrok; (b) odnos med starši in otroki v rejništvu/posvojitvi; (c) otrokova odzivnost na skrb in (č) stabilnost namestitve.

2. Metoda

V raziskavi smo z metodo triangulacijske verifikacije zagotovili objektivnost in veljavnost raziskovalne metode (Mesec in Lamovec, 1998; Fridlund in Hildingh, 2005). V ta namen so bili uporabljeni trije neodvisni viri empiričnih podatkov: evalvacije posameznih srečanj, ki jih je zapisovala raziskovalka in so podrobneje opisani v nadaljevanju, dnevniki refleksije udeležencev skupine ter vprašalnik za skrbnike:

3 CQ v prevodu pomeni vprašalnik za skrbnike (angl. carer questionnaire).

po vsakem srečanju je raziskovalka čas namenila evalvaciji posameznega srečanja, tako da je opisala ključne dogodke na srečanjih, obravnavane teme, zaznane spremembe in dodala svoja mnenja;

sodelovanje v skupini je vključevalo tudi pisanje dnevnikov refleksije, saj so udeleženci skupine na vsakem srečanju dobili t. i. domačo opazovalno nalogo.

vprašalnik je namenjen ocenjevanju dojemanja otrokovih potreb in stabilnosti namestitve ter je oblikovan posebej za rejniške in posvojiteljske družine (Gurney-Smith in Phillips, 2017). Udeleženci so vprašalnik izpolnili ob začetku in koncu programa.

Vsebine dnevnikov refleksij udeležencev in evalvacijski zapisi raziskovalke z vsakega srečanja so bili analizirani v skladu z metodo analize vsebine (Berelson, 1984) v kombinaciji z metodologijo utemeljene teorije (Charmaz, 2008). Preko analize vsebine smo določili kategorijo, nato podkategorije, v katere smo razvrstili odlomke napisanih odgovorov na vprašanja iz dnevnikov refleksije. Povsod pomembnih vsebin ni bilo mogoče razvrstiti v podkategorije, zato smo uporabili metodo analitične indukcije, ki izhaja iz metodologije utemeljene teorije (Denzin, 1978).

2.1. Udeleženci

V raziskavi je sodelovalo 12 udeležencev, od tega 6 moških in 6 žensk, njihova starost pa je bila med 32 in 53 let. Deset članov skupine je bilo rejniških staršev, dva pa sta bila posvojiteljska starša. Vsi udeleženci so se v program in raziskavo vključili prostovoljno. Na prvem srečanju so podpisali dogovor o sodelovanju v terapevtskem procesu. S tem podpisom so se strinjali, da se lahko njihovi pridobljeni podatki uporabijo v raziskovalne namene, pri čemer sta anonimnost in zaupnost zagotovljeni v skladu z etičnim kodeksom in zakonodajo na tem področju.

2.2. Program skupinske psihoterapije za rejniške in posvojiteljske starše

Program je zajemal 3 module po 6 srečanj, skupno 18 srečanj, ki so potekali dvakrat mesečno po 90 minut. Program je vodila raziskovalka, ki je opravila izobraževanja za delo po DDP metodi, vključena pa je bila tudi v supervizorski proces. Program skupine je bil pripravljen vnaprej, po modelu t.i. vzgoje navezanosti [ang. *Nurturing Attachment*], ki ga je v Veliki Britaniji osnovala Kim Golding (2014). Konkreten načrt za naslednje posamezno srečanje pa je bil sestavljen sproti glede na potrebe (ki so bile preverjene na začetku vsakega srečanja in preko dnevnikov refleksije) in čustveno dinamiko udeležencev v skupini.

Program temelji na razumevanju otrokovega razvoja in vplivu razvojne travme nanj, pri čemer je vključeno razumevanje, kako se oblikuje

navezanost, kar staršem omogoča boljše razumevanje otrokovega notranjega sveta (Selwyn idr., 2016):

- teme na 1. modulu so obsegale: uvod v teorijo navezanosti, različne vzorce navezanosti, dezorganizirano navezanost, razvojno travmo, sram in krivdo in vzorce navezanosti pri starših;
- teme na 2. modulu so obsegale: varno bazo in PACE[4], igrivost, radovednost, empatijo, sprejemanje in skrb zase;
- teme na 3. modulu pa so obsegale: pomoč otroku pri odnosih, PACE in disciplino, strukturo in supervizijo, dosledno in predvidljivo starševstvo, varno bazo in otrokovo obnašanje ter zaključno srečanje.

Pri skupini je bilo potrebno upoštevati tudi medsebojno dinamiko, zato je bilo prvo srečanje namenjeno spoznavanju, teme pa so prehajale od lažjih, bolj teoretičnih, k težjim, bolj izkustvenim in bolj osebnim.

Pri vodenju skupine smo uporabljali različne metode dela - od interaktivnosti, izobraževanja (flipchart tabla, predavanje), skupinskega dela, študij primerov, branja literature, igre vlog, predvajanja videovsebin do pripovedovanja zgodb. Splošni cilji programa skupinske psihoterapije so (Selwyn idr., 2016): (a) podpora staršem; (b) povečanje razumevanja vedenj in potreb otrok v rejništvu in posvojitvi skozi teorijo navezanosti; (c) predaja novih znanj o razvoju otroka in vplivu razvojne travme; (č) povečanje zaupanja staršev v vzgojo otrok; (d) podpora staršem pri sposobnosti čustvene regulacije in zavzemanju odnosa PACE.

3. Rezultati

Rezultate raziskave bomo predstavili v dveh delih, in sicer bomo najprej predstavili rezultate vprašalnika skrbnikov, zatem pa bomo analizirali skupinski terapevtski proces.

3.1. Rezultati vprašalnika odnosa, ki meri odnos skrbnika do otroka

Naredili smo primerjavo rezultatov vprašalnika CQ, ki ga je razvila Kim Golding v sodelovanju z angleško organizacijo CPLAAC [ang. *Clinicians and Professionals working with Looked After and Adopted Children*]. Vprašalnik meri razumevanje, zaupanje, stabilnost in nivo veselja, ki ga doživlja starš v odnosu z otrokom (Gurney-Smith in Phillips, 2017). Vsebuje 11 postavk, vsaka postavka je ocenjena na 5-stopenjski lestvici, kjer 1 pomeni nikakor se ne strinjam, 5 pa popolnoma se strinjam.

4 PACE je kratica za playfulness, acceptance, curiosity in empathy, kar v prevodu pomeni igrivost, sprejemanje, radovednost in empatija.

Za testiranje normalnosti porazdelitve rezultatov na vprašalniku CQ je bil na rezultatih dvanajstih oseb na začetku in na koncu procesa uporabljen Shapiro-Wilkov test, uporabili smo tudi Levenov test homogenosti varianc. Nato smo na rezultatih uporabili t-test za odvisne vzorce. Izračunali smo tudi Cohenov *d*, ki odraža velikost učinka.

Tabela 1

Razlike na vprašalniku CQ med ocenjevanjem na začetku in koncu procesa

	ZAČETEK M (SD)	KONEC M (SD)	Razlike med M (SD)	Statistikat--test	df	p	Cohenov d
CQ-PSU	27,42 (6,30)	31,58 (4,23)	-4,16 (2,1)	-2,575	11	0,026*	-0,743
CQ-PCR	22,17 (3,41)	25,50 (2,20)	-3,33 (1,21)	0,155	11	0,879	0,045
CQ-CRC	23,25 (2,37)	22,83 (2,59)	0,42 (-2,2)	-2,550	11	0,027*	-0,736
CQ-St	8,67 (1,50)	9,42 (0,79)	-0,75 (0,71)	-1,472	11	0,169	-0,425
CQ-TOT	88,83 (7,72)	98,08 (7,59)	-9,25 (0,13)	-2,495	11	0,030*	-0,720

Opomba: N = 12; M – srednja vrednost; SD – standardna deviacija; CQ-PSU (angl. parent skills and understanding) – starševska spretnost in razumevanje; CQ-PCR (angl. parent-child relationship) – odnos med staršem in otrokom; CQ-CRC (angl. child responsiveness to care) – odzivnost otroka na skrb; CQ-St. – stabilnost namestitve; CQ-TOT– skupna vrednost; p – stopnja statistične pomembnosti; * – razlike med skupinama so statistično pomembne na ravni p < 0,05; df – stopnje svobode; d – velikost učinka, Cohenov d: velik: > 0,8; zmeren: 0,5–0,8; majhen: 0,2–0,5.

Razlike med aritmetičnimi sredinami na začetku in na koncu procesa so na dveh izmed štirih poddimenzij in na skupni vsoti poddimenzij statistično pomembne na ravni p < 0,05, in sicer na poddimezijah odzivnost otroka na skrb in starševska spretnost in razumevanje. Razlika med začetkom in koncem procesa pri skupni vsoti je -9,25, sledita poddimenziji odnos med staršem in otrokom (-4,16) in odzivnost otroka na skrb (-3,33). Na področju starševskih spretnosti in razumevanja je bila razlika -4, 16, pri stabilnosti namestitve pa -0.75. Velikost učinka je pri starševski spretnosti in razumevanju ter pri odzivnosti otroka na skrb zmerna, pri odnosu med staršem in otrokom ter pri tabilnosti namestitve pa majhna. Skupna ocena vprašalnika skrbnika na začetku procesa je bila *M* = 88,83 (*SD* = 7,72), na koncu procesa pa *M*= 98,08 (*SD* = 7,59). Starševska spretnost in razumevanje na začetku procesa sta v povprečju dosegala 27,42 točk (*SD* = 6,30), na koncu procesa pa 31,58 (*SD* = 4,23). Pri odnosu med staršem in otrokom je bilo na začetku v povprečju doseženih 22,17 točk (*SD* = 3,41), na koncu 25,50

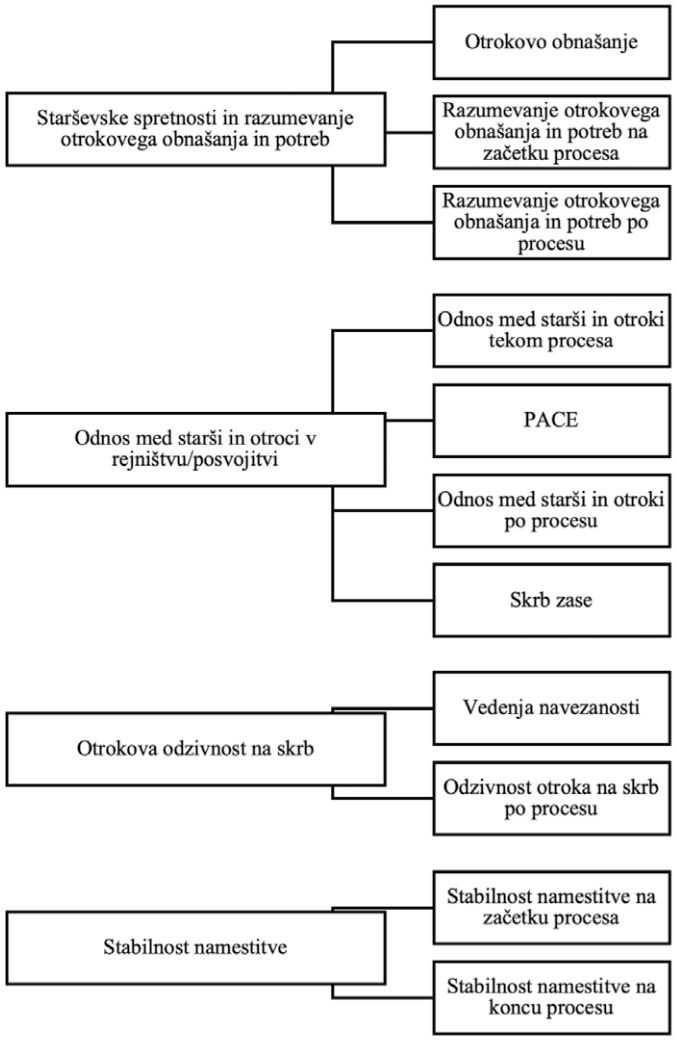
(*SD* = 2,20). Stabilnost namestitve je bila že na začetku ocenjena visoko (*M* =*8,67*; *SD* = 1,50), na koncu pa se je vrednost zvišala na 9,42 točk (*SD* = 0,79). Le pri poddimenziji odzivnost otroka na skrb so starši na začetku procesa povprečno dosegli večjo vrednost (*M* = 23,25, *SD* = 2,37) kot na koncu (*M* = 22,83, *SD* = 2,59).

3.2. Analiza skupinskega programa

Tekom analize skupinskega terapevtskega procesa smo oblikovali štiri glavne kategorije, znotraj vsake kategorije smo oblikovali podkategorije.

Slika 1

Shema kategorij in podkategorij

V prvo kategorijo smo uvrstili temo, ki so jo starši omenili že na prvem srečanju. Izpostavili so težave v obnašanju otrok na področju domačih nalog, odnosov v šoli in doma ter odnosov z biološko družino, glede katerih so se spraševali, ali se stiki izvajajo v otrokovo korist. Starši so na srečanjih potrebovali veliko prostora za pogovor o otrokovem odklonilnem obnašanju in dogodkih, ki so se zgodili v preteklih dveh tednih: »*Vzel je gasilni aparat in ga sprožil, ker mu je sošolec rekel, da ne upa … sedaj sam sebi pravi, da je glup in neumen; Naš glavni izziv je lovljenje ravnotežja med zadovoljevanjem potreb in želja otrok in zahtevami, ki jih imava z ženo do njih.*« Ob otrokovem vedenju pa jih je spremljala jeza in občutek nemoči: »*Občutek nemoči je stalno prisoten*.«

Na otrokova vedenja so se starši odzivali različno. Veliko staršev je uporabljalo kaznovanje v odgovor na nesprejemljive oblike vedenja, pri čemer so prevladovali t. i. »time out«, odvzem telefona ali računalnika, prepoved stikov s prijatelji, odmik starša in pričakovanje opravičila otroka.

Želje staršev na začetku procesa so bile povezane s spremembami v otrokovem obnašanju: »*Da ne bi toliko izigraval; Pripravljenost, da nekaj naredi za družino; Da ne bi tako močno kričala v trgovini, naj ji nekaj kupim*.« Pojavljale so se želje po spremembi: »*Res si želim, da bi bil bolj zbran, manj trmoglav in bolj poslušen*« in vzgoja s prepričevanjem: »*Večkrat reče, da ni lepa, pa ji vedno rečeva, da je zelo lepa.*«

Starši so ob odnosu z otrokom doživljali tudi skrbi: »*Do nje se obnašava bolj zaščitniško … in skrbi naju, da je ne bova še bolj poškodovala*«, zato so otrokom želeli dati čim več lepih izkušenj, tudi v obliki izletov, stikov s prijatelji in sorodniki ter kupovanjem različnih igrač: »*Želiva mu omogočiti, da se ima pri nama lepo*.«

V skupini se je dinamika iz osredotočenosti na težave (v vedenju otroka) počasi pomikala proti osredotočenosti na odnos med starši in otrokom, kar je s sabo prinašalo veliko izzivov. Pomembna vaja, ki je staršem pomagala narediti prvi korak k drugačnemu starševstvu, je bila vaja vživljanja v otrokov svet, kjer so spoznali delovanje sramu: »*Čuden je ta občutek, da je ves čas v taki drži sramu*.« Tako so lažje videli in razumeli, kaj vse se skriva pod otrokovim obnašanjem. Pogled za otrokovim obrambnim mehanizmom je bil prvi korak k drugačnemu, terapevtskemu starševstvu: »*On res verjame da je slab.*«

Ena izmed aktivnosti, ki so je bili starši tekom procesa skupinske terapije deležni, je bila izdelovanje škatle žalovanja za vsem, kar so si predstavljali, da bo skrb za otroka pomenila. Škatla žalovanja jim je pomagala pri odpovedi tem predstavam. Pomembna vaja je bila tudi izdelovanje skrinjice vtisov, ki pa je predstavljala točko, kjer so strnili vse vtise, ki jih imajo o otrocih. Starši so poudarili odpiranje novih pogledov na rejništvo/posvojitev, na otroka in na starševstvo: »*Odlično, izmenjali smo izkušnje in odprli nov pogled na rejništvo*«, novih starševskih veščin pa so se učili tudi drug ob drugem: »*Soočala sem se s*

težavami drugih staršev, z njihovim čustvovanjem in odzivanjem, tako bolje razumela sebe in svoje odzive.«

Pri večini staršev se je razumevanje otrokovega obnašanja in potreb povečalo preko upoštevanja znanj in nasvetov, ki so jih starši pridobili na skupini: »*Upoštevala sem nasvete, ki sem jih dobila v skupini, tako da se je otrokovo obnašanje sčasoma spremenilo*« in preko razmišljanja o otrokovem notranjem svetu: »*Mi je pomagalo, da sem bolj razumela otroka in kakšno krizno situacijo bolje prebrodila, o obnašanju sem razmišljala drugače.*« Starši so tekom procesa izpostavili, da je otroka težko razumeti, vendar je preko različnih tehnik in spoznavanja sebe to šlo: » ... *Imam pa vzorce reagiranja in razmišljanja, ki so ‚moji' in jih je težko spremeniti. Ja, sedaj veliko bolj razumem njegovo obnašanje in sedaj znam tudi na to bolj učinkovito odreagirati*« ter poudarili, da se z otroki lažje pogovarjajo o težjih temah: »*nimam občutka, da jih moram samo ščititi, po drugi strani pa se z njimi lažje pogovarjam tudi o težjih temah.*« Na starševstvo je skupina po mnenju staršev vplivala tako, da se sedaj počutijo boljši starši: »*Mislim, da sem boljša mama prav zaradi tega*«, znanja, pridobljena na skupini, pa so lahko uporabili doma: »*Veliko stvari lahko uporabiš tudi doma, torej v praksi, in res je skupina v veliko pomoč.*« Povečala sta se tudi razumevanje in spoprijemanje s težavami: »*Veliko stvari bolj razumem in se lažje oz. bolj mirno spoprimem s težavami.*«

Druga kategorija je zajemala odnos med starši in otroki v rejništvu/posvojitvi, znotraj nje pa smo zajeli odnos med starši in otroki tekom procesa, PACE, odnos med starši in otroki po procesu in skrb zase.

Pri odnosu med starši in otroki se je tekom procesa kot pomemben pokazal pogovor o jezi, prepoznavanju tega, kje je jeza prisotna in zakaj: »*Z jezo se odzovem takrat, ko kakšno stvar vrže na tla ali me na silo odrine, da kaj razbija, da hoče komu drugemu kaj narediti, da jemlje stvari, ki niso njegove.*« Dve tretjini vključenih staršev sta tudi poudarili, kako težko je vztrajanje pri mejah in da je tekom procesa prišlo do bolj zavestnega starševstva in večjega razumevanja otrok: »*Otroke boljše razumem, večkrat se tekom ‚kriznega' dogodka spomnim na osnovne potrebe in jih zadovoljim, po drugi strani pa bolj ločim, kdaj gre res za potrebo, kdaj pa otrok preizkuša meje in je potrebno pri enih stvareh vztrajati, tudi če bi otrok delal kaj drugega.*«

V velikem delu programa poteka tudi učenje pristopa PACE, ki zajema:

- učenje igrivosti z otrokom: »*Otrok je res užival v igri*«; učenje radovednosti: »*Ko je zbežal iz šole, sem poskušal biti ne jezen in se lepo pogovarjat ter ga čim več spraševati*«;
- učenje sprejemanja celotnega otrokovega sveta: »*Vidim ga, da konflikte s sovrstniki ne rešuje tako, kot ga učiva, vendar mu dovolim njegovo izkušnjo. Ko mi kasneje o tem pripoveduje, ga poslušam in ga sprašujem ...*« in
- učenje empatije: »*Ko mi je pripovedoval o tem, kako ga skrbi za mamico; takrat je jokal (ne vem, ali zaradi prisotne skrbi za mamico ali zaradi mojega sočutja; si je pa dovolil jokati).*«

Ob novem učenju in deljenju v skupini je pri starših prišlo do ubeseditve strahu: »*Strah me je, da bi jeza preveč bruhnila iz mene*«, hkrati pa je prišlo tudi do realnejšega zavedanja lastnih starševskih odzivov: »*Včasih se preveč burno odzovem na provokacijo glede neupoštevanja dogovorov; ob tem se počutim na nek način izdan in tudi besen.*«

Odnos do otroka se je po mnenju rejniških/posvojiteljskih staršev spremenil, na otroka so začeli gledati drugače: »*Na otroka sem začel gledati še z drugega zornega kota, ugotovil sem, da ni samo naš otrok s težko preteklostjo.*«

Po srečanju skupine je v odnosu več povezanosti: »*Po srečanju je bilo bolje kar nekaj časa, ker sem verjetno postavljala v ospredje druge stvari, dogodki me niso spravljali iz tira, čez čas je ta učinek nekako popustil, zato je bila kontinuiteta zelo dobrodošla.*« Starši so poudarili, da sedaj večkrat zmorejo izkazati ljubezen: »*Večkrat sva si znala povedati in pokazati, da imava rada drug drugega.*« Starši so poudarili tudi večjo povezanost z otroki: »*Čedalje bolj smo povezani, dobro se počutimo, ko smo skupaj in to mi je res všeč*«, nekatere starše pa še vedno spremlja občutek, da vse potrebe otrok še niso izpolnjene: »*So pa še vedno trenutki, ko je občutek, da nismo naredili nič in da ‹jamo› njihovih temeljnih neizpolnjenih potreb nismo nič zapolnili.*«

Program je usmerjen tudi v pomembnost skrbi rejniških in posvojiteljskih staršev zase:

- Ob vaji varnega kraja se je pokazalo, da si starši zelo redko vzamejo čas za meditiranje, molitev, tišino in pogled zavedanja sedanjosti: »*Ob vaji sem se zavedal, da delam samo, kar hoče žena, kar od mene zahtevajo otroci, kaj pa tisto, kar jaz želim?*«
- Vsi starši so ugotovili, da so pod stresom in zadali so si določene naloge, ki so jih poskušali izpolnjevati: »*Delno bom zanemarila umazanijo; Večkrat bom hodil na sprehode; Večkrat bom globoko vdihnila; Več pogovorov s partnerjem.*«
- Skrb zase se je v raziskavi pokazala za pomemben dejavnik tudi pri odzivih na otrokovo obnašanje: »*Če imam čas zase, če sem mirna, se znamo vseeno pogovoriti.*«
- Sami pri sebi so se starši naučili bolje ubesediti svoj notranji svet: »*Pogovor, ubeseditev tistega, kar me muči, mi res pomaga, da se umirim in vidim širšo sliko*«, opazili so boljši odnos do sebe: »*Sam do sebe sem sedaj strpnejši.*«
- Skupina jim je pomagala tudi k večjemu razumevanju samih sebe: »*Skozi pogovore s skupino tudi sebe bolj razumem in se lahko v situacijah bolj osredotočim nase in ne odreagiram tako hitro oz. nepremišljeno kot prej.*«

V tretji kategoriji smo opisali otrokovo odzivnost na skrb. Znotraj smo zajeli vedenja navezanosti in odzivnost otroka na starševsko skrb po procesu skupinske psihoterapije.

Vedenja navezanosti, ki so jih starši opažali pri svojih otrocih, segajo od hitre vzpostavitve stika s tujci: »*... je hitro vzpostavil stik z vsemi in to z vsemi enakega, ni imel nobenega strahu, lahko bi rekla, da je v odnose šel nepremišljeno ali pa pogumno*«, klicanja staršev po imenu: »*Naju ne kliče oče in mama, se znajde popolnoma sam*«, močne otrokove skrbi za biološke starše: »*Kdo bo mamici pomagal?*«, vodljivosti sovrstnikov: »*Kar reče en, on vedno podpre in sledi*«, močne kontrole: »*Res rabi vse vedet – kdo je bil na telefonu, kdo je prestavil kakšno stvar ...*«, t. i. zlimanosti: »*Se je prilepila na naju, naju ne spusti*«, neupoštevanja dogovorov: »*Najbolj me jezi to, da se nič ne moremo zmenit, kot da se nikamor ne usede to, kar se pogovarjamo*«, umikanja: »*Vidiva, da si želi bližine, tolažbe in varnosti, vendar se hitro umakne in se skuša sama potolažiti*« do vzornega obnašanja pred sovrstniki: »*Kako je lahko v šoli polulan, pa skoz priden, doma pa nori*« in velikih težav pri vsakodnevnih rutinah, kot sta hranjenje in uspavanje: »*Težko je uspavanje zvečer; Si izmišljuje, kaj bo jedla, potem pa hoče nekaj drugega, to me res razjezi*.« Na začetnem srečanju se je tudi izkazalo, da udeleženci nimajo veliko znanj o teoriji navezanosti in razvojni travmi, povedali so, da tega na izobraževanju za pridobitev licence niso slišali: » *Jaz sem se nanjo navezala, čeprav nas na izobraževanju učijo drugače*.«

Starši so po procesu opazili večjo odzivnost otroka, ko je otrok potreboval tolažbo ali ko je bil jezen: »*... in je prišel k meni, se usedel v naročje ter se zjokal ...*« Opazili pa so tudi, da od otrok pričakujejo več samostojnosti »*Opažam tudi, da več pričakujem od njih, več samostojnosti, odgovornosti ... v smislu, da delajo tudi razvojne korake naprej, za stvari, ki jim bodo kasneje v življenju koristile.*« Skupina jim je omogočila sproščenost in pomirjenost: »*Na koncu sem bila vedno bolj pomirjena, domov sem šla sproščena; Še pred letom in pol sem bil zagrenjen in sem žaloval za svojim življenjem, ki je polno kreganja, kdo bo šel lulat in kdo se bo oblekel. V zadnjem letu sem postal zelo hvaležen za mojo ženo in otroke, ki jih imava.*« Čas zase in razumevanje v skupini sta po mnenju nekaterih staršev vplivala na drugačno odzivanje na otrokovo vedenje in posledično večjo odzivnost otroka na skrb: »*Mislim, da imava sedaj končno en prostor, kjer sva slišana. Več premišljujeva o svojih odzivih in mislim, da otrok to čuti. Bolj sva odprta in večkrat pride k nama.*« V skupini so se starši naučili vživljanja v otrokov svet: »*Naučila sem se boljšega vživljanja v čustvovanje otroka*«, prijaznejšega in za starše manj stresnega odzivanja na težavne situacije, kjer so poudarili odziv z radovednostjo: »*Mislim, da so ti načini za otroka prijaznejši in meni manj stresni*«, kako prisluhniti otroku, kako postavljati meje in pravila, odnos med staršem in otrokom pa so dojeli kot krepitev medsebojnega zaupanja.

V zadnji kategoriji pa smo opisali stabilnost namestitve, in sicer stabilnost namestitve na začetku in na koncu procesa. Na stabilnost namestitve je po mnenju večine na začetku procesa vplivalo sodelovanje s pristojnim centrom za socialno delo in z biološkimi starši. Pri temi sodelovanja s centri za socialno delo je bilo pri desetih osebah prisotne veliko kritike:

S centrom za socialno delo imajo slabe izkušnje, ne počutijo se slišane, ne čutijo spoštovanja in čutijo, da jih preverjajo: »*Kot da bi se morala ves čas dokazovati, da sem v redu*.« Le eden izmed parov je imel s centrom za socialno delo dobro izkušnjo: »*Svoji socialni delavki lahko res zaupam in lahko se obrnem nanjo, ko potrebujem pomoč pri vzgoji*.«

Prav tako niso zadovoljni z ureditvijo stikov z biološkimi starši: »*Ne razumem, kako da so stike določili tako pogosto, midva sva potem lahko le taksi služba*.« Veliko prostora so rejniški in posvojiteljski starši potrebovali za pogovor o bioloških starših, kjer so tekom procesa pokazali željo po razumevanju njihovega notranjega sveta: »*Sedaj razumem, da je pač ves čas v vlogi žrtve*«, hkrati pa je bilo prisotnih tudi veliko vprašanj o tem, kako vzpostavljati odnos z biološkimi starši. Pri bioloških starših se je iz izkušenj rejniških in posvojiteljskih staršev pokazala nujnost postavljenih meja. Po zaključku skupine pri nekaterih rejniških starših še vedno ostajata teža odnosa in kritika dela z biološkimi starši: »*... a ostal kritičen do matičnih družin, ker menim, da se premalo dela z njimi.*«

Kot dobra praksa se je pokazalo, da se rejniški/posvojiteljski starši zelo natančno držijo stikov, ki so določeni s sodnim sklepom, da imajo v primeru telefonskih stikov poseben telefon, ki je vključen le takrat, ko naj bi stik potekal: »*Midva imava poseben mobitel, samo za takrat, ko poteka stik ...*«

Pri stabilnosti namestitve je več kot polovica staršev ob koncu procesa menila, da je zelo pomembna tudi njihova prava odločitev za otroka ter poznavanje in razmišljanje o sebi: »*drugače sedaj razmišljam o sebi kot rejniku*.« Skupina jim je pomagala k spremembi: »*To mi omogoča, da gledam na našo družino z drugačnega zornega kota*« in pogled naprej: »*O nekaterih stvareh, ki se nama še znajo zgoditi, glede na to, da bodo najini šele prišli npr. v puberteto, sva se z možem že vnaprej pogovarjala zaradi skupine oz. slišanih primerov in nama je bilo to zelo všeč, da se lahko na kaj prej pripraviš, ali pa dobiš potrditev oz. podobno mnenje pri drugih, predvsem zato, ker smo vsi v podobnih situacijah*.«

4. Razprava

Prek rezultatov vprašalnika CQ smo želeli preveriti, do kakšnih sprememb pride na podlagi skupinskega procesa na štirih že omenjenih področjih. Rezultati raziskave so na poddimenziji odzivnosti otroka na skrb, na poddimenziji

starševskih spretnosti in razumevanja ter na skupni vsoti poddimenzij statistično pomembni na ravni p < 0,05. Intervencije v programih za starše, ki so namenjeni izboljšanju odnosov, so ključne za spodbujanje močnejših in varnejših vezi v posvojiteljskih/rejniških družinah (Nuria idr., 2021).

Starševske dotedanje izkušnje z otrokom so se dotikale predvsem osredotočenosti na težave v vedenju. Vedenja navezanosti, ki so jih starši opažali pri svojih otrocih, so segala od hitre vzpostavitve stika s tujci, klicanja staršev po imenu, močne otrokove skrbi, vodljivosti ob sovrstnikih, močne kontrole, t. i. zlimanosti in umikanja ob stiskah do velikih težav pri vsakodnevnih rutinah, kot sta hranjenje in uspavanje. Takšno vedenje lahko pri rejniških in posvojiteljskih starših povzroči občutek nemoči, čustveno izčrpanost, jezo in razočaranje, kar lahko vodi do globljih občutkov neustreznosti in krivde (Malchiodi in Perry, 2015).

Na otrokova nesprejemljiva vedenja so se starši odzivali različno – otroka so kaznovali in pričakovali opravičilo otroka. Takšni vzgojni ukrepi pa za razvojno travmatizirane otroke lahko pomenijo povečan strah pred zapuščenostjo (Sunderland idr., 2003), prav tako se ob tem lahko pri otroku povečata sram in disregulacija (Golding, 2017). Pri starših je bila prisotna želja po spremembi ter vzgoja z moraliziranjem in prepričevanjem.

Starše je tudi skrbelo, če otrokom nudijo dovolj topel dom, zato so jim želeli omogočiti čim več lepih izkušenj. Kot poudarja Golding (2017), je pomembno, da starši pozitivne izkušnje, ki so povezane z izleti in odnosi z okolico, uvajajo počasi. Poleg tega je mogoče, da se otrok v sebi mogoče počuti, kot da si ne zasluži te dejavnosti, tega odnosa, kar lahko poveča njegov stres in tesnobo, saj predvideva, da bo šlo kaj narobe (Golding, 2017).

Učenje novih starševskih kompetenc se je v skupini preko pridobljenega znanja in deljenja medsebojnih izkušenj iz osredotočenosti na težave počasi pomikalo proti osredotočenosti na odnos. Velik del programa je zajemalo tudi učenje pristopa PACE, ki je vseboval: učenje igrivosti, radovednosti, sprejemanja celotnega otrokovega sveta in učenje empatije. Pri starševskem odzivanju s PACE bo otrok verjetneje videl druge perspektive in razmislil o njih (Hughes, 2015). Osrednja značilnost starševstva v rejniških in posvojiteljskih družinah je, da starši s svojim otrokom ohranijo odnos, za katerega so značilne igrivost, sprejetost, radovednost in empatija (Hughes, 2015), ki otroku omogočijo premik v odnos, ki temelji na skupnih izkušnjah in komunikaciji, ne pa na nadzoru (Hughes, 2015).

Ob novem učenju in deljenju v skupini je pri starših prišlo do ubeseditve strahu, do realnejšega zavedanja lastnih starševskih odzivov, kot pomemben pa se je v raziskavi izkazal tudi pogovor o starševski jezi. Ključni vidik starševstva je zmožnost, da starš opušča svoje negativne čustvene odzive na otroka in razvije

počasnejši in globlji miselni proces, ki mu omogoča razmišljati o svojem odnosu z otrokom (Baylin, 2015). Starši morajo uporabiti svojo reflektivno sposobnost, da ostanejo odrasli v odnosu (Baylin, 2015).

Skupinski terapevtski program poudarja, kako pomembno je, da starši ne pozabijo nase in na svojo osebnostno rast. Vpliv skupine so videli v odpiranju novih pogledov na rejništvo in posvojitev, na otroka in na starševstvo, novih starševskih veščin pa so se učili tudi drug od drugega.

Tekom raziskovanja smo se soočali z omejitvami:

- zaradi narave izbranega metodološkega pristopa, ki je v pretežni meri kvalitativen, rezultatov pričujoče raziskave ni mogoče posplošiti na celotno populacijo rejniških in posvojiteljskih staršev vključenih v program. Potrebovali bi večji vzorec, ki bi bil bolj reprezentativen za populacijo rejniških/posvojiteljskih staršev z izkušnjo programa. Tehnike zbiranja podatkov so bile prilagojene analizi manjšega obsega;
- psihometrične lastnosti vprašalnika CQ še niso bile popolnoma potrjene, zato se na rezultate ne moremo popolnoma zanesti in je vprašljiva njihova znanstvena vrednost;
- pri raziskovanju smo se ogibali že vnaprej oblikovanemu enostranskemu pogledu na tematiko posvojitev in rejništev, kar je temeljni pogoj znanstvene objektivnosti, zavedamo pa se, da smo s svojo aktivno vlogo vplivali na potek raziskave.

Kljub vsemu menimo, da v slovenski prostor naša raziskava prinaša novost, saj gre za program, ki temelji na teoriji navezanosti in znanju o travmi. Menimo, da naša raziskava lahko pripomore k razvoju programa, ki je prilagojen specifičnim potrebam rejniških in posvojiteljskih družin. Ključnega pomena je, da se izvajajo dobro zasnovani programi s strokovno usposobljenimi terapevti. Menimo tudi, da bi bilo v prihodnjih raziskavah potrebno preveriti učinkovitost izobraževanj in skupinske podpore, ki so jih starši deležni pred in med potekom rejništva/posvojitve.

Viri

Allen, J. in Panos, V. (2005). The impact of abuse and trauma on the developing child: An evaluation of a training programme for foster carers and supervising social workers. *Adoption and Fostering, 29*(3), 68-81. https://doi.org/10.1177/030857590502900308

Baylin, J. (2015). Reflective functioning and parenting. V Alper, J. in Howe, D. (ur.), *Assessing adoptive and foster parents: Improving analysis and understanding of parenting capacity* (str. 149-166). Jessica Kingsley Publisher.

Berelson, B. (1984). *Content analysis in communication research*. Hafner Press.

Casswell, G., Golding, K. S., Grant, E., Hudson, J. in Tower, P. (2014). Dyadic developmental practice (DDP): A framework for therapeutic intervention and parenting. *Child and Family Clinical Psychology Review*, *1*(2), 19-27. https://doi.org/10.53841/bpscypf.2014.1.2.19

Charmaz, K. (2008). Constructionism and the grounded theory method. V Holstein, J. A. In Gubrium, J. F. (ur.), *Handbook of constructionist research* (str. 397-412). The Guilford Press.

Denzin, N. K. (1978). *The research act: A theoretical introduction to sociological methods*. McGraw-Hill.

Dremelj, P., Rosič, J., Črnak Meglič, A. in Kobal Tomc, B. 2019. *Smernice za delo na področju posvojitev.* Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo.

Font, A.S. in Gershoff, E.T. (2020). Foster Care: How We Can, and Should, Do More for Maltreated Children. Social Policy Rep. 33(3), 1–40. https://doi: 10.1002/sop2.10

Fridlund, B. in Hildingh, C. (2005). *Qualitative research methods in the service of health*. Studentlitteratur AB.

Golding, K. S. (2006). *Thinking psychologically about children who are looked after and adopted: Space for reflection*. John Wiley & Sons Ltd.

Golding, K. S. (2014). *Nurturing attachments training resource: Running parenting groups for adoptive parents and foster or kinship carers*. Jessica Kingsley Publishers.

Golding, K. S. (2017). *Everyday parenting with security and love: Using PACE to provide foundations for attachment*. Jessica Kingsley Publishers.

Gurney-Smith, B. in Phillips, S. (2017). *Measurement in DDP: Guidance for practitioners and services*. https://ddpnetwork.org/library/measurement-in-ddp/

Hewitt, O., Gurney-Smith, B. in Golding, K. S. (2018). A qualitative exploration of the experiences of adoptive parents attending ‚nurturing attachments', a dyadic developmental psychotherapy informed group. *Clinical Child Psychology and Psychiatry,* 23(3), 471-482. https://doi.org/10.1177/1359104517753511

Hillyer, R., Owens, M. in Hardy, A. (2012). *The support needs of foster carers who look after young people with emotional and behavioural difficulties* [Doktorska disertacija]. University of Wolverhampton.

Hughes, D. (2015). Understanding developmental trauma, parental attachments, caregiving and PACE. V Alper, J. in Howe, D. (ur.), *Assessing adoptive and foster parents: Improving analysis and understanding of parenting capacity* (str. 111-130). Jessica Kingsley Publisher.

Kompan Erzar, K., Rožič, T. in Simonič, B. (2011). Vloga in pomen navezanosti pri razvoju otrok v nadomestnih družinah. *Socialno delo*, *50*(2), 103-111.

Malchiodi, C. A. in Perry, D. B. (2015). *Creative interventions with traumatized children*. The Guilford Press.

Mesec, B. in Lamovec, T. (1998). *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Univerza v Ljubljani, Visoka šola za socialno delo.

MDDSZ. (2023, 16. oktober). *Rejništvo.* Direktorat za družino. https://www.gov.si/teme/rejnistvo

Morgan, K. in Baron, R. (2011). Challenging behaviour in looked after young people, feelings of parental self efficacy and psychological wellbeing in foster carers. *Adoption and Fostering*, *35*(1), 18-32.

NICE. (2010). Looked-after children and young people. NICE. https://www.nice.org.uk/guidance/ng205

Nuria, M., Esperanza, L., Maite, R., Jiménez-Morago, J. M. in Moreno, C. (2021). Building up secure relationships: Analysis of adult-child interactions in foster and adoptive families, *Children and Youth Services Review*, *126*(106026). https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2021.106026

Rakar, T., Čačinovič Vogrinčič, G., Zaviršek, D., Boškić, R., Boljka, U., Smolej, S., Sobočan, A., Urh, Š., Dremelj, P., Kobal, B., Nagode, M., Žiberna, V. in Kovač, N. (2010). *Postopki, organizacija in standardi na področju rejništva*. MDDSZ, Direktorat za družino.

SCSD. (2023, 16. oktober). *Skupnost centrov za socialno delo.* https://www.scsd.si/izobrazevanja/za-rejnike/

Selwyn, J., Golding, K. S., Alper, J., Smith, B. G. in Hewitt, O. (2016). *A quantitative and qualitative evaluation of the nurturing attachments group programme*. https://www.adoptionplus.co.uk/userassets/12763_AdoptionPlus_Summary_Report_Digital917144.pdf

Selwyn, J. (2015). The home study and assessment of applicants. V Alper, J. in Howe, D. (ur.), *Assessing adoptive and foster parents: Improving analysis and understanding of parenting capacity* (str. 37-62). Jessica Kingsley Publisher.

Staines, J., Golding. K. S. in Selwyn, J. (2019). Nurturing attachments parenting program: The relationship between adopters' parental reflective functioning and perception of their children's difficulties. *Developmental Child Welfare,* 1(2), 143-158. https://doi.org/10.1177/2516103219829861

Statistični urad RS. (2019). *Priznanja in ugotovitve očetovstva, posvojitve otrok, Slovenija, 2017.* https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/7551

Sunderland, M., Hancock, N. in Armstrong, N. (2003). *How Hattie hated kindness: A story for children locked in rage of hate*. Taylor and Francis. https://doi.org/10.4324/9781315175270

Warman, A., Pallett,A. in Scott, S. (2006). Learning from each other: Process and outcomes in the Fostering Changes training programme. *Adoption and Fostering,* 30(3), 17-28.

Wilson, K., Sinclair, I. in Gibbs, I. (2000). The trouble with foster care: The impact of stressful 'events' on foster carers. *British Journal of Social Work*, *30*(2), 193-209. https://doi.org/10.1093/bjsw/30.2.193

Zaviršek, D. 2012. *Notranje in meddržavne posvojitve: od osebnih izkušenj do dobre prakse*. Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani.